

В. С. Рейкін,

к. е. н., доцент кафедри маркетингу, Луцький інститут розвитку людини ВМУРОЛ "Україна"

ВІД НЕФОРМАЛЬНОГО СЕКТОРА ДО ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ: РЕТРОСПЕКТИВА ТА ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Проаналізовано еволюцію дослідження термінології неформальної та тіньової економіки. Визначено ключові критерії їх дефініційної сутності.

Genesis of investigation of informal and shadow economy terminology is analysed. Key criteria of their definitions nature are defined.

*Ключові слова: неформальний сектор, неформальна економіка, тіньова економіка, дефініція, дихотомія.
Key words: informal sector, informal economy, shadow economy, definition, dichotomy.*

ВСТУП

Трансформація світового суспільства у напрямі подальшої інтеграції сприяє формуванню стійкого інтересу до вивчення феномена тіньової економіки як своєрідної "відповіді" на сучасні "виклики". Глобалізаційні процеси супроводжуються періодичним порушенням нестійкої ринкової рівноваги, що проявляється у виникненні фінансово-економічних криз, волатильності валютних курсів, інфляційних ризиків та інших явищ. Такі умови є особливо сприятливими для розвитку тіньової економіки. "Тіньова" проблематика як об'єкт наукового дослідження — одна із найменш вивчених та залишається актуальною для будь-якої країни у контексті економічної безпеки та сталого розвитку. Фактично не існує таких держав чи видів діяльності, де б не існувала тіньова економіка, але її масштаби та якісна структура суттєво розрізняються. Проте досліджуване явище має ряд спільних дефініційних ознак, встановлення яких потребує відслідкування традицій дослідження та еволюції категорії "тіньова економіка".

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

Донині зберігається хаотичність у формуванні уніфікованого, загальноприйнятого визначення категорії "тіньова економіка". Різноманітність авторських позицій зумовлена, насамперед, диференціацією поставлених перед ними теоретичних та практичних завдань дослідження. Це призводить до використання суперечливих один одному (а інколи і взаємовиключних) критеріїв, виняткової гетерогенності дефініції. Коректне застосування категоріального апарату апіорі впливає на конкретизацію предметної області наукових досліджень. Тому обмеження своєрідної термінологічної "анархічності" у науковій сфері є актуальним завданням.

Окрім того, необхідно зазначити надзвичайну складність та поліаспектну змістовність тіньової економіки, що виходить за межі економічного аналізу та стає міждисциплінарною категорією. Проблема "тінізації" є об'єктом наукових інтересів не тільки економіки, а й інших суміжних сфер: психології, соціології, правознавства, політології та філософії. До того ж фахівці цих галузей по-різному ідентифікують сутність тіньової економіки та застосовують різну термінологію. Це істотно ускладнює можливість зведення різноманітних концептуальних підходів у єдину понятійну систему. Термінологічна неузгодженість спричиняє також спотворення міжнародних порівнянь при оцінюванні загальних обсягів тіньової економіки, формуванні та обліку

системи національних рахунків, окремих похідних показників між певними країнами та у часовому вимірі.

РЕЗУЛЬТАТИ

Орієнтовно до середини ХХ ст. дослідження тіньових процесів та явищ мали описовий характер на емпіричному рівні без концептуалізації термінології. Початкову ідею "дуальної економіки" висловив антрополог Дж. Боек [1, с. 15]. У подальшому двосекторальну модель розвитку підтримав К. Гіртц, увівши поділ на захищену законом "фірмову економіку" (firm-centred economy) [1, с. 15], якій протистоїть "базарна" (bazaar economy). Однак ці поняття не отримали подальшого застосування в науковій сфері.

У 1973 р. англійський соціолог К. Харт, виконуючи польові спостереження у столиці Гани, відкрив явище неформальної зайнятості, зазначаючи, що: "знехтувані структурою формальних можливостей, люди з низів міського пролетаріату шукають неформальні способи, щоб збільшити свої доходи" [2, с. 533]. Харт намагався розмежувати доходи населення, використовуючи відмінності між фіксованою оплатою роботи та можливостями неформальної самозайнятості. З цією метою в якості пріоритетного критерію він використовував раціоналізацію праці, її постійність та регулярність.

Значна частина міського населення займалася різноманітними видами економічної діяльності, фактично не отримуючи при цьому офіційного статусу зайнятості, не реєструвала свої підприємства та відповідно не сплачувала податки. За оцінкою К. Харта така протиправна поведінка — не паталогія, а необхідна умова існування суб'єктів ринкового господарювання. Фактично він виявив, що бідне міське населення не є безробітним. Неформальна діяльність вважалася притаманною маргінальним верствам суспільства в умовах низького життєвого рівня окремих країн.

Одночасно в науковий обіг Хартом (методом від супротивного) вперше був уведений термін "неформальний сектор", який на початковій стадії вважався синонімом категорії "неформальна економіка". Неформальна проблематика у концепції К. Харта від початку базувалася на основі дуалістичної моделі ринку праці. Компаративістський підхід типологічно та змістовно протиставляв дві підсистеми в межах єдиної спільної економіки, виділяючи протилежні властивості: формальний сектор характеризувався регулярністю та відносною впорядкованістю, тоді як неформальний — нестабільністю та неоформленістю.

Розвиваючи ідеї К. Харта, деякі вчені намагалися виділити інші визначальні критерії неформального сектора. Так економісти, Д. Мід та К. Моррісон запропонували три основні ознаки: законність (невідповідність реєстраційним вимогам, часткове дотримання ліцензійних умов, неповна сплата податків), низька капіталоемність виробництва та невеликі розміри підприємств (незначна кількість робочих місць) [3, с. 1611]. Правовий критерій у цьому переліку є домінуючим, проте його складові елементи не завжди тісно взаємопов'язані між собою. У цьому контексті Ю. Латов наводить неординарний приклад, коли в окремих країнах (Свазіленд та Таїланд) кількість платників податків більша, ніж формально зареєстрованих суб'єктів господарювання. У розглянутому випадку виняток із загальноприйнятої правової норми скоріше підтверджує саму норму, ніж заперечує її. Тому стверджувати, що "реєстрація не є ні обов'язковою, ні достатньою умовою сплати податків" [4, с. 154], на нашу думку, невірно.

Альтернативними пріоритетними критеріями віднесення економічної діяльності до неформального сектора можуть бути також низька контрольованість та регулятивність з боку офіційних державних структур. У міру зростання кількості досліджень на міждисциплінарному рівні збільшувався перелік запропонованих ознак: ринкові умови, система національного обліку, територія поширення неформального сектора, систематичність діяльності та ін. Кожен критерій застосовувався для встановлення власної дефініції. Однак при цьому виникає проблема суттєвої варіативності ступеня кореляції між запропонованими критеріями залежно від країни, а також те, що вони не завжди виникають одночасно. У цьому аспекті необхідно констатувати відсутність єдиних, чітких та точних методологічних критеріїв щодо універсалізації термінології, внаслідок чого виникає суттєва нестійкість у застосуванні понятійного апарату науковцями.

У подальших дослідженнях дуалістичний підхід отримав вагому наукову критику: під сумнів були поставлені характеристики формального та неформального секторів. Зокрема, Р. Бромлі виділив дев'ять принципових недоліків двосекторальної дихотомії [5, с. 1034—1035], найбільш важливими із яких є такі: помилкове уявлення про відносну автономність формальної та неформальної підсистем економіки; необґрунтоване ототожнення неформального сектора винятково із міською бідністю; відсутність аргументів щодо можливості існування проміжних форм позасекторальної економічної діяльності; типологія формальних та неформальних підприємств не дає коректної можливості такого ж розподілу по відношенню до працівників.

Якщо на початковому етапі дослідження поняття неформального сектора обмежувалося переважно зоною країн, що розвиваються, то подальший розвиток цієї концепції сприяв її поширенню на інші території та види соціально-економічної діяльності. Неформальні аспекти вивчалися у контексті корупції, фінансових трансакцій, оподаткування, процесів глобалізації та іншої проблематики. У результаті це поняття із периферійної складової еволюціонувало у набагато складнішу категорію неформальної економіки як важливого (а інколи і базової) компонента суспільства багатьох розвинутих країн, що призвело до вимушеного перегляду їх економічних доктрин.

Сучасне розуміння неформальної економіки трактує її як різноманіття якісно різнорідних видів діяльності, що не фіксуються статистичним обліком та не (частково) підпорядковуються державному регулюванню [1, с. 23]. У наведеній дефініції визначальними ознаками є невідповідність або недотримання встановлених формальних правил та норм економічної поведінки (реєстрація, ліцензування, кредитування, облік та ін.), тобто правового та статистичного критеріїв. Таке тлумачення значно розширює початковий ступінь локалізації, що був властивий неформальному сектору. Подібних позицій дотримується Ю. Латов, який використовує реєстраційний критерій: "неформальна економіка — це

незареєстрована економічна діяльність з виробництва звичайних товарів і послуг, представлена в основному малими і дрібними підприємницькими одиницями" [4, с. 153], уточнюючи, що такі суб'єкти мають нелегальний статус [4, с. 191]. При цьому у типологізації Ю. Латова категорія "неформальна економіка" неправомірно отожднюється із "сірим" сектором тіньової економіки [4, с. 11].

Оскільки категорія "економіка" не зводиться лише до сукупності видів економічної діяльності, вчені застосовували також принципово інші підходи. Так, змістовну сутність неформальності С. Барсукова тлумачить "не як тип господарювання, локалізований за певним принципом, а як характер економічних відносин, не обмежений певним ареалом і принципово можливий та необхідний у будь-якому інституційному середовищі" [6, с. 25]. Подібної позиції дотримується І. Мазур: "під неформальною економікою ми розуміємо не регламентовані з боку держави економічні відносини, які складаються у процесі виробництва, розподілу, обміну та споживання суб'єктами економічної діяльності, що здійснюються в різних формах і масштабах не відображених в офіційній звітності і формальних контрактах" [7, с. 69].

Запропонований підхід, значно розширює об'єкт неформальної економіки за рахунок дослідження інтегрованих відносин між суб'єктами із різним офіційним статусом: фізичними особами, домогосподарствами та фірмами, у т.ч. транснаціональними корпораціями. Така інтерпретація акцентує першочергову увагу на специфіці неформальних економічних відносин різного ступеня, наслідком чого є часткова втрата визначеності об'єкта дослідження. "Частина неформального сектора у вигляді малих підприємств та самозайнятих осіб абсолютно законослухняна (платять податки, мають ліцензії) і в цьому сенсі не входить в сферу неформальної економіки. Разом з тим, порушувати формальні норми можуть підприємства, розмір та організаційно-правовий статус яких не дозволяє віднести їх до неформального сектора" [6, с. 26]. У цьому випадку очевидним є лише часткове співпадання із поняттям "неформальний сектор". Вільне використання термінів "неформальна економіка" та "неформальний сектор" як тотожних і синонімічних — досить поширена помилка у наукових публікаціях [4; 8], оскільки фактично відбувається підміна понять.

Як слушно зазначає С. Барсукова, "неформальна економіка включає в себе різнорідну економічну діяльність, яка може вести чи не вести до отримання доходу, може припускати або не припускати трансакції, може здійснюватися в різних формах та масштабах" [1, с. 28]. Розуміння неформальної економіки являє собою складне явище поліаспектного змісту: як соціально-економічні відносини, як особлива форма господарювання та як прихований механізм корегування формальних інститутів. Навіть К. Харт, який сформулював концепцію неформальної економіки, що початково охоплювала тільки нерегульовану самозайнятність ("неформальний сектор"), згодом визнав еволюційність свого поняття: "Неформальна економіка нині розглядається як універсальна властивість індустріальних країн і включає від домашнього самозабезпечення до криміналізації економіки" [9, с. 27].

В якості окремої аналітичної одиниці дослідження сам термін "неформальна економіка" не зовсім вдалий, оскільки відображає у своїй назві лише одну спільну ознаку — заперечення формальності. Ця категорія поєднує надзвичайно різнобічні за своїм походженням та механізмами функціонування соціально-економічні феномени, які мають більше відмінних властивостей, ніж подібних. Динамічна економічна реальність більш складна, ніж можливість охопити та охарактеризувати її за допомогою бінарних опозицій на кшталт "формальна — неформальна", "офіційна — неофіційна" чи ін. Зазначена проблема призводить до виникнення цілої низки найменувань, що відображають наукові пріоритети та позиції дослідників. Не заперечуючи право авторів на

власні погляди та підходи, на нашу думку, необхідно дотримуватися певних сформованих традицій, що витримали апробацію часом.

Із проблематики неформального сектора спектр теоретичних соціологічних досліджень поступово змістився у сферу тіньової економіки, що було зумовлено потребою практичної верифікації на прикладі розвинутих країн. Диференціація авторських пріоритетів суттєво розширила наукові погляди у цьому напрямі. Домінування отримав прикладний напрям: американські вчені Гутман, Фейг та Танзі розробили монетарні методи виміру масштабів тіньової економіки.

Першою публікацією в цій галузі була стаття американського економіста П. Гутмана "Підпільна економіка" (subterranean economy), що за своєю сутністю відповідає категорії "тіньова економіка". У цій роботі вчений наполягав на неможливості нехтування неврахованою часткою економічної діяльності у розвинених країнах, оцінюючи її на прикладі США у 10 % від ВВП [10, с. 29]. Про виняткову актуальність таких досліджень свідчить цікавий факт: після публікації Е. Фейгом оцінки обсягів "нерегулярної економіки" США у третину від офіційного ВВП [11] відбулося термінове засідання економічного комітету конгресу цієї країни [12].

У свою чергу, Е. Фейг застосував термін "нерегулярна економіка" (irregular economy): "вся економічна діяльність, яка з будь-яких причин не враховується офіційною статистикою та результати якої не включаються при підрахунках до валового національного продукту" [11, с. 5]. Таке тлумачення ґрунтується винятково на статистичному критерії, тому є надто "вузьким" і не розкриває повністю проблематизований об'єкт дослідження. У наступних працях Е. Фейг удосконалив свій підхід, використовуючи термін "підпільна економіка" (underground economy), що включала всі види тіньової діяльності, у т.ч. у сегменті кримінальної та формальної економіки. Залежно від того, які саме інституційні правила та процедури ігноруються суб'єктом економічної діяльності, він розробив власну типологізацію: а) нелегальна економіка; б) незадекларована економіка; в) незареєстрована економіка; г) неформальна економіка. Під останньою Фейг розумів: "...ту економічну діяльність, яка обходить приватні витрати та виключає громадські вигоди і права, передбачені законами та адміністративними правилами, що регулюють відносини власності, комерційне ліцензування, трудові контракти, відносини фінансового кредитування і соціального страхування" [13, с. 992].

Незважаючи на те, що В. Танзі був представником того ж напрямку — статистичних методів оцінки — підпільною економікою він мав на увазі "дохід, що не фіксується податковими службами" [14, с. 103]. Така відмінність призводила до різних результатів оцінювання порівняно із показниками П. Гутмана та Е. Фейга. Тому для коректності порівнянь масштабів тіньової економіки необхідно критично оцінювати дані різних країн та обов'язково уточнювати специфіку обліку в кожному конкретному випадку, оскільки це може призводити до суттєвих методичних помилок отриманих результатів. Якщо статистичні показники багатьох країн скоригувати із врахуванням обсягів тінізації, то асиметричність їхнього розвитку виявиться більш згладженою, а офіційні темпи зростання економіки — суттєво вищими.

Наступні публікації інших авторів зберігали відносну дефініційну сталість та цілісність структури тіньової економіки, що, однак, проявлялася у надто широкому діапазоні термінологічних новацій. Нині доводиться констатувати фактичну анархічність та хаотичність при використанні найменувань одного і того ж поняття. Результат "колекціонування" нараховує орієнтовно три десятки подібних термінів, які застосовуються як для загальної назви тіньової економіки, так і для типологізації її сегментів. Причому така ситуація спостерігається незалежно від картографії понять. Так, Дж. Томас акцентує увагу на вживанні п'ятнадцяти найбільш поширених міжнародних назв, одночасно вважаючи

найбільш прийнятним поняття "неформальна активність", що дозволяє уникнути асоціації із неформальним сектором [15, с. 125]. Згідно зроблених ним висновків, англійський світ надає пріоритет назви "чорна" (black) та "прихована" (hidden) економіка; у таких країнах, як Німеччина, Франція та Італія, найбільш поширеними є, відповідно, "тіньова" (shadow), "підпільна" (subterranean) і "прихована" (submerged) економіка [15, с. 124]. У латиноамериканських вчених переважають терміни "тіньова" та "підпільна" (underground) економіка, однак майже не використовується назва "чорна" економіка. Як слушно зауважив Дж. Томас "стійкість терміну "неформальний сектор" межує з розпливчатістю його змісту і суперечливістю концептуалізації, тоді як тіньову економіку змістовно визначають більш-менш подібно, а називають по-різному" [15, с. 334]. При цьому вживання таких термінів, як "друга економіка", "квазіекономіка", створює ілюзійність уявлень про можливість існування "чистої", ідеальної економіки без її тінізації.

В Україні та Росії традиційними і загальноживаними категоріями є саме "тіньова" (в економічній сфері) та "неформальна економіка" (у соціології) [4; 6; 7; 16; 17; 18; 19; 20]. Однак пропонуються і альтернативні варіанти ("нерегулярна", "незарєєстрована", "невидима", "нелегальна", "нелегітимна", "неофіційна" економіка та ін.), які не сприяють удосконаленню та поглибленню змістовності наукових досліджень тіньової економіки. Зокрема, О. Мірошніченко вважає доцільним використання терміна "ілегална економіка" [21, с. 97]. На нашу думку, запропонована назва є досить дискусійною, оскільки, по суті, — це калька англійського варіанта "illegal economy", що ґрунтується лише на одній концептуальній ознаці — правовій.

Жодне визначення будь-якого автора не буде єдиним, повним та впорядкованим, оскільки дефініційна дискусійність тіньової економіки — перманентна. Виходячи з цих міркувань, доцільно зупинитися на загальній, об'єднуючій категорії — "тіньова економіка". Одночасно використання іншого понятійного апарату може бути доречним при удосконаленні типологізації тіньової економіки як окремих найменувань її компонентів. Необхідно відмовитися від намагань цілковитого всеохоплення, ексклюзивної точності при формулюванні цієї категорії і зосередитися лише на фіксації найбільш суттєвих її ознак у межах існуючих напрацювань найбільш авторитетних та загально визнаних вчених.

Залежно від обраного напрямку дослідження тіньової економіки вчені використовують різноманітні критерії. В основі правового підходу лежить критерій недотримання юридичних норм чинного законодавства (насамперед, фіскального) суб'єктами тіньової економічної діяльності. Згідно рекомендацій міжнародної організації праці, неформальна економіка включає виробництво товарів та надання послуг, які не суперечать прийнятому законодавству країни. Тому тіньову економіку інколи характеризують як нелегітимний варіант неформальної економіки. Відомими прихильниками цього напрямку дослідження тіньової економіки є В. Попович, В. Радаєв, О. Ісправніков, В. Куликов та ін.

Просте монокритеріальне визначення, що ґрунтується на правовій ознаці, наводить О. Герасін: "Під тіньовою економікою, у вузькому сенсі слова, прийнято розуміти всі види нелегальних форм розвитку господарських зв'язків, що складаються в структурі ринку" [22, с. 5]. В. Ісправніков пропонує наступне визначення: "тіньова" складова економіки — це такий устрій економічних відносин, який складається в суспільстві всупереч законам, правовим нормам, формальним правилам господарського життя, тобто знаходиться поза межами правового поля" [23, с. 42]. У свою чергу, В. Радаєв вказує, що тіньова економіка за ступенем легальності формується із двох секторів неформальної економіки: "напівправова економіка (сірі ринки) — економічна діяльність, що відповідає законодавству згідно мети, але виходить за його межі за характером застосування за-

собів; нелегальна, кримінальна економіка (чорні ринки) — досягнення нелегальних цілей забороненими законом засобами" [24, с. 6].

Російські соціологи І. Клямкін та Л. Тимофєєв у якості базового надають перевагу терміну "тіньова економіка", яку вивчають як єдине системне явище, що охоплює не тільки всі види економічної діяльності, а й політичну, правоохоронну, соціальну та інші сфери суспільства. При цьому за критерієм законності вони помилково обмежують неформальну економіку лише відношенням до індивідуальної підприємницької діяльності та уявленнями про домашнє господарювання, одночасно ототожнюючи її із "підпільною економікою", за Фейгом. "Підпільна економіка" в її сучасному російському варіанті не тільки не протистоїть економіці "формальній", але лише всередині останньої й існує, виступаючи природним і закономірним наслідком легальних ("законних") статусів господарюючих та владних суб'єктів" [16, с. 11].

Правовий підхід обмежує застосування заходів детінізації лише удосконаленням законодавчої бази ринкової системи. Проте "набуття офіційного правового статусу (отримання ліцензії, реєстрація підприємництва тощо) зовсім не означає виходу з "тіні" [7, с. 28], як вважають окремі вчені [25]. Такої ж позиції притримуються інші науковці, які піддають сумніву синонімічність формального та законного [16, с. 10]. Важливою проблемою при цьому є конфлікт, який виникає у результаті протиріч між існуючою неусталеною практикою та її запізнілою кодифікацією у вже сформованому законодавстві. Каркас формальних законів залишається відносно життєздатним за рахунок "паразитизму" на тіньових практиках, що заповнюють його пустоти або зовсім підміняють окремі неадекватні елементи [6, с. 8].

Застосування одних і тих самих правових норм та принципів часто неможливе для різних країн. Наприклад, виробництво та торгівля алкогольними товарами є законним у державах Європи, однак абсолютно недопустимим для ісламських країн. Такі ситуації спотворюють оцінки масштабів тіньової економіки на міжнародному рівні. Часті зміни законодавства також створюють суттєві проблеми при порівняннях в межах однієї країни: деякі види діяльності з плином часу можуть змінювати свій статус із незаконного у законний, і навпаки. Однак найбільшим недоліком правового підходу є абсолютизація законодавчих норм, правил та процедур. "Насправді, неможливо підкорятися всім законам, оскільки ніхто не може знати, які вони загалом. З цієї ж причини і офіційна влада не спроможна провадити в життя всі закони у рівній мірі та без дискримінації" [26, с. 135]. Тому, правовий критерій не може бути єдиним визначальним в економічних дослідженнях. Його застосування доцільне лише як одного із компонентів при комплексному аналізі тіньової економіки (наприклад, в межах інституціонального підходу) та потребує врахування інших критеріїв.

Досить часто науковцями пропонується доповнювати правовий підхід морально-етичним, оскільки економічна діяльність суб'єктів господарювання ґрунтується не лише на застосуванні законодавчої бази. Наприклад, лихварство є неприпустимим явищем для мусульман згідно догматики Корану, але цілком можливим у православному світі. Донині морально-етичні критерії є визначальними у тлумаченнях дефініції категорії "тіньова економіка" окремими вченими. Так, О. Смірнов розглядає її як "діяльність, що суперечить інтересам суспільства", має "деструктивний характер" та є "результатом паразитарного перетворення економічних відносин" [27, с. 255]. Такі однозначні оцінки є надто дискусійними та стосуються переважно кримінального сегмента тіньової економіки. На нашу думку, не зовсім зрозуміло, що саме вважати інтересами всього суспільства, враховуючи його диференційовану структуру.

Тобто тіньова діяльність розглядається як така, що приховується від морального осуду та існуючого етикету економічних відносин. Важливим прикладом на користь такого підходу є усталена практика використан-

ня великими підприємствами та ТНК офшорних зон з метою оптимізації своїх податкових зобов'язань. Формально така діяльність не суперечить правовим нормам, однак держбюджет країни при цьому недоотримує значні кошти. Перетікання фінансових капіталів у офшорні зони свідчить про недосконалість чинного законодавства, окремі положення якого можна оцінити навіть як аморальні. У цьому випадку неможливо погодитися із поширеним у США принципом: "морально все те, що законно". Вплив етики та моралі на розвиток суспільства переважно оцінюється в термінах "корисності", або "шкідливості", які для наукової сфери є суб'єктивними, умовними та несуть емоційне навантаження. Тому застосовувати ділову етику та моральні норми в якості концептуальних критеріїв дослідження тіньової економіки, на нашу думку, досить дискусійне та сумнівне.

В економічній сфері найбільшого поширення набув обліково-статистичний підхід, в основі якого міститься методологія системи національних рахунків ООН. У цьому випадку тіньова економіка трактується як сукупність різноманітних видів економічної діяльності, що приховуються (повністю або частково) від оподаткування та не відображаються (чи неадекватно враховуються) в офіційному статистичному обліку. З точки зору державних інтересів недостовірність інформаційних даних унеможлиблює досягнення поставлених цілей при реалізації стратегічних програм розвитку країни. Цей критерій також є визначальним при дихотомії економіки на формальну та неформальну.

Переважна більшість вчених використовує статистичний критерій як один із елементів при комплексному підході дослідження тіньової економіки або в якості базової концептуальної ознаки [28, с. 10; 4, с. 10]. Використання цього критерію при тлумаченні сутності тіньової економіки також традиційне для умов планової системи господарювання СРСР. Так, Т. Корягіна ідентифікувала тіньову економіку як "виробництво товарів і надання послуг населенню за плату, що не фіксуються в офіційній статистичній звітності" [29, с. 111]. Найбільш відомими прихильниками цього підходу є американські вчені Е. Фейг, П. Гутман, В. Танзі та австрієць Ф. Шнайдер, чий дослідження мають прикладне спрямування — виявлення масштабів та динаміки обсягів тіньової економіки на міжнародному рівні.

Статистичний облік за своєю сутністю має вторинне походження, оскільки відображає процеси та явища, що вже відбулися в економіці. Цей характерний недолік не дозволяє повністю розкрити всю повноту та мозаїчність тіньової економіки, серед складових якої важко розмежувати випадкове і закономірне.

У формальній економіці виконання державою контрольних функцій є похідною від можливості спостерігати та обліковувати будь-які економічні процеси та явища. Тому такі вчені, як Д. Макаров, А. Косалс і О. Шестаков [30; 31; 32], при визначенні поняття тіньової економіки, у свою чергу, пропонують в якості пріоритетного критерію контрольованості. Так, О. Шестаков вважає тіньовою економікою, насамперед, неконтрольований сектор суспільного відтворення [32, с. 18], цим самим надто локалізуючи об'єкт системного дослідження.

Системна сутність тінізації розкривається на основі інституціонального (міждисциплінарного) підходу, який характеризує її як поєднання формальних та неформальних інститутів, наскрізних для всієї економіки. До них Д. Норд відносить релігію, звичаї, родинні зв'язки, культуру та ін. [33, с. 56—66], які з часом були прийняті державою та формалізовані у вигляді законодавчих актів, норм, санкцій та правил поведінки. "Формальний інститут — це кодифікація вже сформованого порядку" [6, с. 8]. Причому цих правил дотримуються всі суб'єкти економічної діяльності тією чи іншою мірою.

Інституціональний підхід дозволяє поєднувати соціологічні та правові чинники (особливості національного менталітету, соціальні традиції і домовленості, права та етична основи підприємництва) з елементами неінституціональної економіки (права власності, кон-

Таблиця 1. Приклади дефініцій категорії "тіньова економіка"

Автор	Дефініція
Турчинов О.В. [17, с. 11]	«Тіньова економіка – це економічна діяльність, яка не враховується і не контролюється офіційними державними органами або спрямована на отримання доходу шляхом порушення чинного законодавства».
Базилук А.В., Коваленко С.О. [19, с. 18]	«Тіньова економіка – це результат порушення рівноваги між суб'єктами держави з приводу створення й розподілу прибутку, що трапилося внаслідок дерегуляції економіки й порушення на цій основі балансу інтересів, а також через недостатність або недосконалість засобів ефективного контролю за чинним законодавством».
Засанський В.В. [36, с. 14]	«Тіньова економіка – це сфера діяльності, що пов'язана з відносинами між людьми в процесі виробництва, розподілу, обміну та споживання на основі соціального протистояння головним макроуправлінським механізмом і їх функціонуванням поза управлінським контролем та обліком, з ухиленням від оподаткування доходів».
Мазур І.І. [7, с. 29–30]	«Тіньова економіка – складне соціально-економічне явище, представлене сукупністю неконтрольованих і нерегульованих як протиправних, так і законних, але переважно аморальних економічних відносин, що виникають між суб'єктами економічної діяльності з метою отримання надприбутку за рахунок приховування доходів і ухилення від сплати податків».
Варналій З.С. [37, с. 7]	«Тіньова економіка – це складне явище, представлене як сукупність не контрольованих і не регульованих як протиправних, так і законних економічних відносин між суб'єктами економічної діяльності, які мають на меті незаконне (неофіційне) отримання доходу».

курентне середовище, природа ринкового господарства та ін.). Неформальні інститути властиві не тільки тіньовій, а й офіційній економіці. Адже "неформальне — єдина можлива форма існування формального" [1, с. 23]. При цьому одночасно зберігається дуалізм формальних та неформальних інститутів, які регулюють наскрізну економічну практику. Згідно цього підходу, тіньова діяльність ринкових суб'єктів підпорядковується неформальним інститутам, трансакції не проявляються у формі контрактів, а отримані доходи повністю чи частково не оподатковуються. Необхідно зазначити, що ігнорування впливу формальних інститутів не призводить до функціонування тіньової економіки у неінституційному середовищі. Окремі прогалини одночасно заповнюються позалегаліною системою емпіричних норм та правил, що практично було доведено у дослідженнях перуанського економіста Е. де Сото [25]. Як наслідок, представники інституціонального напряму надають перевагу використанню назви "позалегаліна" (extralegal) економіка [34, с. 155]. При цьому акценти зміщуються лише у правову сферу, що є суттєвим недоліком цього терміна. Однак це не зменшує ефективність аналізу тіньової економіки при інституціональному підході.

Окремі автори виділяють також інші підходи щодо дослідження процесів тінзації, які мають неекономічне спрямування. Так, згідно соціологічного підходу "тіньова економіка розглядається як взаємодія соціальних груп, які розрізняються положенням у системі тіньових інституцій та мотивами економічної поведінки суб'єктів у різних ситуаціях" [7, с. 35]. При такому тлумаченні не зовсім зрозуміло, чим соціологічний підхід відрізняється від мотиваційного, оскільки передбачає очевидне часткове дублювання.

Підсумовуючи вищенаведені підходи щодо дефініції тіньової економіки, слід виділити дві парадигми, які мають принципові відмінності: 1) секторальна (дихотомічна): тіньова економіка трактується як поєднання секторів формальної та неформальної реальності, що протистоять державному регулюванню, обліку та контролю; 2) інституційна (наскрізна): тіньова економіка розглядається як сукупність інституційних відносин, що характерні будь-яким сегментам економіки. Секторальний напрямок дослідження (макроекономічний у типології В. Радаєва) є більш популярним. І хоча у реальній практиці неможливо провести ізоляційну межу між антагоністичними секторами офіційної та тіньової економіки, однак такий аналітичний розподіл — усталена наукова традиція. До переваг інституційної (мікроекономічної) парадигми належить її прикладне спрямування та відслідковування складного комплексу взаємозв'язків між різними формами господарювання.

Отже, необхідно констатувати, що уніфікованого підходу до формування дефініції "тіньова економіка", який би застосовувався науковцями різних країн, донині не існує. При розкритті сутності категорії "тіньова економіка", на нашу думку, найбільш ефективним є комплексний підхід, оскільки він дозволяє поєднати правові, соціальні та економічні групи критеріїв, що взаємодоповнюють один одного. Дотримуючись цієї вимоги, Ю. Попов та М. Тарасов сформулювали таке визначення: "тіньова економіка являє собою об'єктивно існуючу і постійно відтворювальну підсистему ринкового господарства, в якій господарюючі суб'єкти прагнуть домогтись економічної вигоди методами недобросовісної конкуренції, тобто за своєю особистою ініціативою або під впливом зовнішніх обставин вдаються до дій, що суперечать закону, діловій етиці, правилам гри між бізне-

сом та владою, морально-етичним нормам суспільства" [35, с. 50]. Запропонована сутність тіньової економіки ґрунтується на поєднанні правового, морально-етичного та інституційного критеріїв. На нашу думку, таке визначення тіньової економіки не зовсім вдале, оскільки залишає за межами важливу статистичну ознаку, а також є надто деталізованим і громіздким. Крім того, критерій "совісті" є нечітким, суперечливим та діалектичним, оскільки ставлення до нього з боку суспільства різняться протягом усіх історичних етапів розвитку людства.

Визначення категорії "тіньова економіка" українських вчених загалом відповідають вимогам системності і комплексності, не є суперечливими та відображають найбільш важливі аспекти досліджуваного явища. Відмінністю цих інтерпретацій тіньової економіки від попередніх тлумачень зарубіжних авторів є акцентування уваги на податковому аспекті проблеми, що особливо актуально у контексті економічної безпеки держави. Однак варто звернути увагу на окремі недоліки та неточності: у дефініції О. Турчинова порушення чинного законодавства не завжди обов'язкове, оскільки окрема діяльність ринкових агентів може здійснюватися поза регламентацією правових норм; з цих самих позицій не можемо погодитись щодо тотожності понять "незаконне" та "неофіційне отримання доходу"; у тлумаченні А. Базилук та С. Коваленка наводяться, скоріше, причини явища тіньової економіки, ніж розкривається дефініція самої категорії; визначення В. Засанського має дещо звужене спрямування — увага акцентується на управлінському аспекті. Окрім того, на нашу думку, недоцільно використовувати такі складові, як "аморальність" (нечітке та схильне до змін поняття) та "надприбутковість" (неможливо втановити межу, за якої вживається префікс "над"), що використовуються при розкритті сутності тіньової економіки І. Мазур.

ВИСНОВКИ

Враховавши зазначені недоліки та не претендуючи на апіорну неможливість універсальності, запропонуємо власне визначення категорії "тіньова економіка", яке базується на оптимізації і синтезі дефініцій інших авторів та охоплює три найістотніших критерії: правовий, статистичний та податковий. Тіньова економіка — складне системне явище, що не контролюється і (або) не регулюється законодавством та контрактами, представлене соціально-економічною діяльністю суб'єктів господарювання, трансакції яких приховуються від оподаткування та (або) не обліковуються статистикою.

Проаналізувавши різноманітні дефініції категорій "неформальна економіка" та "тіньова економіка", доходимо висновку, що принципова відмінність між ними полягає у такому: "неформальна економіка" не включає в

себе кримінальний сегмент економічної діяльності (що відповідає загальноприйнятій міжнародній практиці); у свою чергу, економіка домогосподарств та міжсільських обмінів ("реципрокні" відносини) не є складовою тіньової економіки, оскільки не підлягає офіційній формалізації.

Порівняно із тіньовою економікою, категорія "неформальна економіка" за змістом є більш поліаспектною за рахунок охоплення неринкового сектора діяльності суб'єктів господарювання. Проте дослідження економічних явищ та процесів тінізації, враховуючи масштаби їх поширення, є актуальнішим завданням. Відмінності між цими об'єктами дослідження проявляються як у кількісному, так і у якісному вираженні. Якщо у неформальній економіці приховуються отримані доходи (чи здійснені витрати), то у кримінальному сегменті тіньової економіки — сам факт ведення будь-якої діяльності. Відповідно, з точки зору економічної безпеки держави, кримінальну складову тіньової економіки намагаються мінімізувати, тоді як її інші елементи — легалізувати.

Література:

1. Барсукова С.Ю. Неформальная экономика: понятие, структура / С.Ю. Барсукова // Экономическая социология. — 2003. — Том 4. — № 4. — С. 15—36.
2. Харт К. Неформальные доходы и городская занятость в Гане (1973) / К. Харт // Неформальная экономика: Россия и мир; [под. ред. Т. Шанина]. — М.: Логос, 1999. — С. 532—536.
3. Mead D., Morrison C. The informal sector elephant / D. Mead, C. Morrison // World Development. — 1996. — Vol. 24. — № 10. — P. 1611—1619.
4. Латов Ю.В. Экономика вне закона. Очерки по теории и истории теневой экономики: [монография] / Ю.В. Латов. — М.: Московский общественный научный фонд, 2001. — 284 с.
5. Bromley R. The Urban Informal Sector: Why is it Worth Discussing? / R. Bromley // World Development, 1978. — Vol. 6. — № 9/10. — P. 1033—1039.
6. Барсукова С.Ю. Неформальная экономика: экономико-социологический анализ: [монография] / С.Ю. Барсукова. — М.: Изд. Дом ГУ ВШЭ, 2004. — 448 с.
7. Мазур І.І. Детінізація економіки України: теорія та практика: [монографія] / І.І. Мазур. — К.: ВПЦ "Київський ун-т", 2006. — 239 с.
8. Флейчук М.І. Легалізація економіки та протидія корупції у системі економічної безпеки: теоретичні основи та стратегічні пріоритети в умовах глобалізації: [монографія] / М.І. Флейчук. — Львів: Ахілл, 2008. — 660 с.
9. Hart K. Bureaucratic form and the informal economy // Linking the formal and informal economy: concepts and policies / V. Guha-Khasnobis, R. Kanbur, E. Ostrom. — Oxford: Oxford University Press, 2006. — P. 27.
10. Feige E. How big is the Irregular Economy? / E. Feige // Challenge. — 1979. — Vol. 6. — № 22. — P. 5—13.
11. Feige E. The underground economy / E. Feige // Hearing before the Joint Economic Committee Congress of the US. — 96 Congress. — 1 Session. — Washington, 1979. — November, 15.
12. Gutmann P.M. The Subterranean Economy / P.M. Gutmann // Financial Analysts Journal. — 1977. — November/December. — Vol. 33. — P. 24—29.
13. Feige E. Defining and Estimating Underground and Informal Economies: The New Institutional Economics Approach / E. Feige // World Development. — 1990. — Vol. 18. — № 7. — P. 989—1002.
14. Tanzi V. A second (and More Skeptical) Look at the Underground Economy in the United States / V. Tanzi (ed.) // The Underground Economy in the United States and Abroad. — Lexington, Massachusetts: Lexington Books, 1982. — P. 217.
15. Thomas J. Informal Economic Activity / J. Thomas. — Michigan: The University of Michigan Press, 1992. — P. 334.
16. Клямкин И.М. Теневая Россия: Экономико-социологическое исследование: [монография] / Клямкин

И.М., Тимофеев А.М. — М.: Рос. гос. гуманитар. ун-т, 2000. — 595 с.

17. Турчинов О.В. Тіньова економіка: закономірності, механізми функціонування, методи оцінки: [монографія] / О.В. Турчинов. — К.: НАН України; Інститут Росії, 1996. — 199 с.
18. Тіньова економіка: сутність, особливості та шляхи легалізації: [монографія] / За заг. ред. З.С. Варналія. — К.: НІСД, 2006. — 576 с.
19. Базиліук А.В. Тіньова економіка в Україні: [монографія] / А.В. Базиліук, С.О. Коваленко. — К.: НДЕІ Мінекономіки України, 1998. — 206 с.
20. Предборський В.А. Детінізація економіки у контексті трансформаційних процесів. Питання теорії та методології: [монографія] / В.А. Предборський. — К.: Кондор, 2005. — 614 с.
21. Мірошниченко О.В. Вплив ілєгалізаційних процесів на економічну безпеку України / О.В. Мірошниченко // Вісник економічної науки України. — 2009. — № 2. — С. 96—101.
22. Герасин А.Н. Теневые процессы в экономике современной России: [монография] / А.Н. Герасин. — М.: Изд-во МГИУ, 2006. — 350 с.
23. Исправников В.О. "Теневая" экономика и перспективы образования среднего класса / В.О. Исправников // Общественные науки и современность. — 1998. — № 6. — С. 40—50.
24. Радаев В.В. Теневая экономика в России. Изменение контуров / В.В. Радаев // Pro et contra. — 1999. — Т. 4, № 1. — С. 5—24.
25. Сото Э. де. Иной путь. Невидимая революция в третьем мире / Э. де Сото; [пер. с англ. Б. Пинскер]. — М.: Catallaxy, 1995. — 320 с.
26. Friedman M. Tyranny of the Status Quo / M. Friedman, R. Friedman. — San Diego: Harcourt Brace Jovanovich, 1984. — P. 132—141.
27. Смирнов А.А. Государственная политика противодействия теневой экономики: дис. ... д-ра экон. наук: 08.00.05 / А.А. Смирнов. — СПб., 2002. — 288 с.
28. Голованов Н.М. Теневая экономика и легализация преступных доходов / Н.М. Голованов, В.Е. Перекислов, В.А. Фадеев. — СПб.: Питер, 2003. — 303 с. — (Серия "Закон и практика").
29. Корягина Т.И. Теневая экономика в СССР (анализ, оценки, прогнозы) / Т.И. Корягина // Вопросы экономики. — 1990. — № 3. — С. 110—120.
30. Макаров Д.Г. Экономические и правовые аспекты теневой экономики в России / Д.Г. Макаров // Вопросы экономики. — 1998. — № 3. — С. 40—49.
31. Косалс А. Теневая экономика как особенность российского капитализма / А. Косалс // Вопросы экономики. — 1998. — № 10. — С. 59—80.
32. Шестаков А.В. Теневая экономика: [учеб. пособие] / А.В. Шестаков. — М.: Изд. дом "Дашков и К", 2000. — 152 с.
33. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Д. Норт; [пер. с англ. А.Н. Нестеренко; науч. ред. Б.З. Мильнера]. — М.: Фонд экономической книги "Начала", 1997. — 180 с. — (Современная институционально-эволюционная теория).
34. Олейник А.Н. Институциональная экономика: [учеб. пособие] / А.Н. Олейник. — М.: ИНФРА-М, 2002. — 416 с.
35. Попов Ю.Н. Теневая экономика в системе рыночного хозяйства: [учеб.] / Ю.Н. Попов, М.Е. Тарасов. — М.: Дело, 2005. — 240 с.
36. Засанський В.В. Механізми управління детінізацією економіки України у трансформаційний період: дис. ... д-ра экон. наук: 08.02.03 / В.В. Засанський. — К., 2004. — 402 с.
37. Варналій З.С. Актуальні проблеми забезпечення національної економічної безпеки в Україні / З.С. Варналій // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. — 2009. — № 1. — С. 1—18.

Стаття надійшла до редакції 19.02.2012 р.